

OD PŘÁTELSTVÍ K NENÁVISTI. SROVNÁNÍ MEDIÁLNÍHO OBRAZU SOVĚTSKÉHO SVAZU PO UZAVŘENÍ NĚMECKO-SOVĚTSKÉHO SPOJENECTVÍ A PO NĚMECKÉ INVAZI DO SSSR / FROM FRIENDSHIP TO HATE. COMPARISON OF THE MEDIA IMAGE OF THE SOVIET UNION AFTER THE SIGNATURE OF MOLOTOV-RIBBENTROP PACT AND AFTER THE OPERATION BARBAROSSA

Lenka Lysoňková

Studie vznikla na UK FSV v rámci specifického záměru SVV č. 263 501 Historická a teoretická mediální studia.

After approval of the Molotov-Ribbentrop Pact, the Soviet Union was defined as a partner, which helped Germany to maintain “peace and order” in Europe. After the Operation Barbarossa, the Soviet Union was presented as an enemy of Germany and therefore also as an enemy of Protectorate of Bohemia and Moravia. In both situations newspapers acted in accordance with German propaganda. The examination of both events coverage revealed that the monitored newspapers had not paid to the Molotov-Ribbentrop Pact and the Operation Barbarossa the same space and energy. There was also detected a large difference in polarity of the rating scale – while the “friendly” Soviet Union was presented rather neutral, the hostile Soviet Union was presented in an extremely negative way.

Keywords: Protectorate of Bohemia and Moravia, propaganda, The Soviet Union, newspaper, Operation Barbarossa

Uzavření německo-sovětského paktu o neútočení v srpnu 1939 a posléze i německá invaze do Sovětského svazu v červnu 1941 zásadně změnily situaci na mezinárodním poli a představovaly radikální obrat v německé zahraniční politice. Informace o obou událostech se zároveň objevily zcela nečekaně a připravily tak nelehký úkol státní propagandě, která musela ze dne na den změnit svoji dosavadní rétoriku. Na příkladu těchto událostí lze proto dobře ilustrovat, jak pružně se propaganda dokázala přizpůsobit aktuálnímu politickému kurzu.

24. srpna 1939 zaplnila titulní strany evropského tisku zpráva, která v atmosféře hrozícího válečného konfliktu způsobila senzaci. Jednalo se o uzavření paktu o neútočení, který den před tím uzavřelo nacistické Německo se Sovětským svazem. Smlouva de facto otevřela cestu ke druhé světové válce a prostřednictvím tajných dodatků o rozdělení sfér vlivu v Evropě na několik dalších let určila osud polského národa. Pro evropské diplomaty znamenala také konec nadějí na to, že se jim se Sovětským svazem podaří dojednat protihitlerovskou koalici.

Pakt zmařil i naděje obyvatel Protektorátu Čechy a Morava na znovunabytí svobody, které se k Sovětskému svazu upínaly od nacistické okupace. Sovětský svaz byl totiž jednou ze zemí, která v březnu 1939 neuznala existenci protek-

torátu. Významná očekávání do něj proto vkládali nejen řadoví občané, ale i část protifašistického odboje¹, zejména komunisté. Věřilo se, že Sověti dříve či později přispějí k osvobození obyvatel českých zemí.

Přestože Německo i Sovětský svaz paktem deklarovaly vzájemné přátelství, nelze ho považovat za akt skutečného sblížení dvou zcela protichůdných ideologií. Šlo především o chladný politický kalkul, kvůli němuž obě země jen dočasně odložily vzájemnou averzi.²

Odůvodnit nové spojenectví proto nebylo lehké. Strategický svazek dvou ideologií, které na sebe léta útočily, byl v okamžiku svého vzniku nepochopitelný nejen pro světové diplomaty, ale i pro řadové občany obou signatářských zemí. Propaganda na obou stranách proto stála před nelehkým úkolem – vysvětlit spojení dosud nepřátelských zemí jejich občanům tak, aby nezpochybnila dosavadní politický vývoj.

Podobně obtížnou situaci musela státní propaganda řešit o dva roky později, 22. června roku 1941. Tehdy německá armáda bez varování překročila sovětskou hranici a spustila tak dlouho plánovanou operaci Barbarossa, která měla Německu vydobýt nový životní prostor na východě tak, jak to plánovali architekti nacistického režimu. O tom, že se k podobnému kroku schyluje, do posledního dne nic nena-

¹ GEBHART, Jan; KUKLÍK, Jan. Dějiny země Koruny české, Sv. 15 b, Praha: Paseka, 2007, s. 254.

² BROD, Toman. Československo a Sovětský svaz 1939–1945: Moskva – objetí a pouto. Praha: LISTOPAD, 1992, s. 18.

svědčovalo, ačkoli tajné plány na invazi začaly vznikat už v roce 1940.³ I v tomto případě se náhlá změna politického kurzu okamžitě promítla do dobových mediálních obsahů.

Jejich podoba jak po uzavření paktu o neútočení v roce 1939, tak po útoku na Sovětský svaz určovali cenzori a cenzurní orgány. Německému vlivu byla protektorátní média podřízena už od března 1939.

Veškeré mediální obsahy procházely předběžnou, průběžnou i následnou cenzurou. Média přitom podléhala jednak institucím autonomní správy, jednak institucím správy říšské, které měly rozhodující slovo. Pod Úřad vlády, který stál v čele autonomní protektorátní správy, spadl Tiskový odbor Předsednictva ministerské rady a pod něj dále Ústředí dozorců tiskových služeb. Říšskou správou reprezentovalo oddělení pro kulturní politiku při Úřadu říšského protektora a skupina Tisk, kterou vedl Wolfgang Wolfram von Wolmar.

Právě jeho působení mělo na konečnou podobu mediálních obsahů zásadní vliv. Osobně totiž schvaloval veškeré instrukce, které do redakcí písemnou nebo telefonickou cestou zasilal Tiskový odbor Předsednictva ministerské rady a Ústředí dozorců tiskových služeb.

Kromě toho při Tiskovém odboru Předsednictva ministerské rady zavedl praxi takzvaných tiskových konferencí pro šéfredaktory a odpovědné redaktory jednotlivých médií. Schůze se konaly v pravidelných intervalech a odpovědní pracovníci na nich dostávali podrobné instrukce nejen o tom, jakým směrem v danou chvíli vést zpravodajství, ale i jak zprávy řadit v rámci vydání, jaké uveřejňovat fotografie a v jakém duchu komentovat aktuální dění.⁴

Periodika, která pokynů dostatečně důsledně nedbala, čekaly sankce od výstrah až po zastavení titulu. Novináři měli striktně zakázáno vystupovat proti domácí vládě nebo nacistickému Německu.⁵ Jejich loajalitu mělo zajistit povinné členství v Národním svazu novinářů. Pokud z něj byli vyloučeni, hrozilo jim jakožto nezaměstnaným totální nasazení.⁶

Podoba mediálních obsahů se odvíjela také od Pokynů pro provádění vojenské cenzury (*Anweisung für die Durchführung der militärischen Zensur*), které vstoupily v platnost 1. září 1939 v souvislosti s útokem na Polsko.⁷ Od 17. září 1939 pak začal platit tzv. Souborný přehled pro tiskovou přehlídku, který formuloval poslání protektorátního periodického tisku. Tím hlavním bylo informovat v souladu se zájmy okupantů. V dokumentu to bylo vyjádřeno explicitně: „Náš poměr k cizím státům jest dán poměrem Říše k nim.“⁸

Nutnost neustálého přizpůsobování mediálních obsahů požadavkům okupantů formuloval i Wolfgang Wolfram von Wolmar na jedné z tiskových konferencí: „Dobře pohyblivý tisk musí být pohyblivý, musí umět se přizpůsobit vývoji událostí a musí umět na věci se dívat při změně situace ihned

z jiného zorného úhlu, nežli tomu bylo včera nebo předevčírem,“⁹ prohlásil.

Dobová propaganda proto musela citlivě reagovat na aktuální politický kurz a pružně se přizpůsobit jak nově vzniklému německo-sovětskému přátelství, tak pozdějšímu nepřátelství. Striktně nastavený kontrolní systém zaručil, že všechna periodika informovala o aktuálním dění podle požadavků okupační správy.

Jak v případě uzavření německo-sovětského paktu o neútočení, tak v případě pozdějšího zahájení operace Barbarossa se tedy při utváření mediálních obsahů uplatňoval stejný mechanismus – tlumočení okupantské propagandy garantované striktně a nepropustně nastaveným cenzurním aparátem. Z analýzy dobových mediálních obsahů však vyplývá, že v informování o obou událostech existovala celá řada rozdílů, zejména co se týče intenzity šířených propagandistických kampaní.

V období sovětsko-německého přátelství byl Sovětskému svazu v protektorátních listech věnován výrazně menší prostor než v období sovětsko-německého nepřátelství. Objevil se také velký rozdíl v polaritě hodnotící škály – zatímco Sovětský svaz jako přítel byl prezentován spíše neutrálně, Sovětský svaz jako nepřítel byl prezentován extrémně negativně.¹⁰

Pro zpravodajství z období po uzavření paktu byla příznačná zejména absence zmínek o sovětské, respektive bolševické ideologii. Ze zpravodajských textů zmizely v souvislosti se Sovětským svazem přívlastky jako *bolševický* nebo *rudý*, cenzurní orgány jejich užívání zakázaly. Bylo to logické. Právě sovětská ideologie totiž byla tím, proti čemu německá propaganda od nástupu Adolfa Hitlera k moci nejvíce útočila.

Bolševik se ve 30. letech stal vedle Žida největším nepřítelem hospodářskou krizí zbitáčené a prohranou válkou potupené země. Bolševik podle rétoriky Adolfa Hitlera soustavně usiloval o podkopání společenského systému a uskutečnění politické změny prostřednictvím revoluce. Tento obraz nemohla státní propaganda zčista jasně změnit.

Svazek Sovětského svazu a nacistického Německa proto protektorátní propaganda začala vysvětlovat na principu historické kontinuity. Odkazovala při tom především na politiku prvního německého kancléře Otto von Bismarcka, který v roce 1887 uzavřel s Ruskem tzv. zajišťovací smlouvu, která v mnohém připomínala rysující se pakt Ribbentrop-Molotov. Záminkou pro návrat k této politické linii pak byla státní propagandou deklarovaná snaha udržet mír a stabilitu v Evropě.¹¹

„Smlouva je povel k tomu, aby uklidnila ovzduší. Znamená proto nejen prvý krok pro pozvednutí obchodu, nýbrž i počátek pronikavé změny v politických stycích mezi oběma státy,“¹² vysvětloval čtenářům například Polední list.

³ PEČENKA, Marek a kol. Encyklopedie moderní historie. 3. vydání, Praha: Libri, 2002, s. 44.

⁴ GEBHART, Jan; KÖPPOVÁ, Barbara a kol. Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Praha: Karolinum, 2010, s. 18.

⁵ KONČELÍK, Jakub; VEČEŘA, Pavel; ORSÁG, Petr. Dějiny českých médií 20. století. Praha: Portál, 2010, s. 80.

⁶ GEBHART, J.; KÖPPOVÁ, B. a kol., Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava, s. 43.

⁷ KONČELÍK, J.; VEČEŘA, P.; ORSÁG, P., Dějiny českých médií 20. století, s. 90.

⁸ KONČELÍK, J.; KÖPPOVÁ, B.; KRYŠPÍNOVÁ, J., Český tisk pod vládou Wolfganga Wolmara, s. 480.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ VESELÁ, Lenka: Proměna obrazu Sovětského svazu v protektorátním denním tisku na příkladu srovnání dobových mediálních obsahů z přelomu srpna a září 1939 a přelomu června a července 1941. Diplomová práce. Praha: Fakulta sociálních věd 2011, s. 135.

¹¹ Tamtéž, s. 37.

¹² 12 ČTK. Pakt o neútočení mezi Německem a Ruskem. Polední list, 22. 8. 1939, roč. 13, č. 233.

Média při tom zdůrazňovala, že se ze strany Německa nejednalo o taktický manévr, nýbrž o snahu pročistit napjatou situaci v Evropě. Uzavření paktu však zároveň bylo prezentováno jako jedinečný úspěch německého ministra zahraničních věcí Joachima von Ribbentropa, díky němuž se podařilo zmařit protiněmecké úsilí západních mocností.

„Říšský ministr zahraničních věcí šl. von Ribbentrop přistál včera večer na Tempelhofském letišti v Berlíně. Z letiště odebral se okamžitě k Vůdci a říšskému kancléři (...), aby mu podal zprávu o bleskovém úspěchu: Ve středu v 13 hodin v Moskvě přistál a ve čtvrtek v 13:20 z Moskvy odletěl. Jaký rozdíl v rozhodnosti a jasnosti postupu proti těm, kteří si mysleli, že vyjednávání s Ruskem mohou roztáhnout na pětiletku!“¹³ zaznamenalo úspěch německé diplomacie Večerní České slovo.

O podílu Sovětského svazu na konečném výsledku politického vyjednávání se protektorátní listy nezmiňovaly. V novinách se také neobjevily žádné fotografie oficiálních sovětských představitelů, jedinou skutečně viditelnou tvář celého jednání se tak stal Joachim von Ribbentrop.

Takřka neviditelný zůstal Sovětský svaz i poté, co jeho armáda vstoupila na základě tajných dodatků paktu o neútočení do Polska. Výjimkou bylo samotné zahájení sovětské invaze, kdy protektorátní listy uveřejnily její oficiální odůvodnění.

„Sovětská vláda zdůrazňuje, že při tom jedná ve snaze znovu zjednat klid ve východní části Polska, kterýžto v okamžiku rozpadu dosavadního polského státního útvaru a útěku vlády nelze již zachovati, jakož i převzítí přirozenou ochranu ukrajinského a běloruského obyvatelstva ve východním Polsku,“¹⁴ stálo například v Poledním listu.

Pozornost věnovanou začátku invaze lze vysvětlit snahou o demoralizaci protektorátního obyvatelstva. Vstup sovětské armády do Polska si totiž lidé zprvu vykládali tak, že se Sovětský svaz vydává napadenému Polsku na pomoc. Záhy však pochopili, že se Sovětský svaz právě účastní dělení polské kořisti.

„Většina Čechů po společném prohlášení německé a sovětské vlády rezignovaně konstatovala, že Sovětský svaz zradil myšlenku panslavismu. Jen málo z nich stále doufá, že v budoucnu dojde k válce mezi oběma zeměmi,“¹⁵ popsala atmosféru v protektorátu 19. září 1939 zpráva Sicherheitsdienst, která měla za úkol zachycovat v pravidelných hlášeních náladu protektorátního obyvatelstva.

Zahájení sovětské invaze bylo prakticky jedinou událostí, v souvislosti s níž protektorátní periodika detailněji psala o akcích nového německého spojence. Operacím sovětských vojsk v Polsku už se totiž protektorátní tisk věnoval pouze okrajově.

Přestože sovětské vojáky s Poláky museli svést několik náročných bitev, protektorátní tisk tyto boje nikdy detailně nepopisoval. Listy se omezovaly na strohý popis sovětského tažení a výčet měst, která se Sovětům podařilo ovládnout. V některých případech se čtenářům dokonce mohlo

zdát, že sovětské síly pouze „paběrkují“ na činnosti německých vojáků.

„Jenom zlomky jednotlivých svazů (polské armády – pozn.) mohly se útekem do bažinatých krajů východního Polska zachránit před okamžitým zničením. Tam podléhají sovětsko-ruským vojákům,“ líčilo boje například Večerní České slovo.¹⁶

Oproti tomu se v denících objevovala řada zpráv, které velmi detailně a sugestivně popisovaly postup německých vojáků a oslavovaly jejich nová a nová vítězství.

Stejně to bylo v případě doprovodného fotografického materiálu. Zatímco sovětské vojáky ani vůdčí představitelé sovětské moci se na nich neobjevovali, němečtí vojáci v nich slavili triumf. Snímky velmi často zachycovaly německé vojáky s jejich polskými zajatci, popřípadě záběry z bojišť, z nichž bylo patrné, že německá armáda rozprášila nepřátelské síly.

Sovětský svaz tak v prvních týdnech německo-sovětského spojení zůstával v pozadí. O jeho akcích psal tisk jen velmi lakonicky a způsobem, který vyhovoval nacistické propagandě. Nápadná absence zmínek o Sovětském svazu v každodenním zpravodajství tak budila klamný dojem, že by německá říše musela dosáhnout stejných válečných úspěchů, i kdyby pakt o neútočení neexistoval.

Nezápadný a poněkud odtaziť obraz Sovětského svazu jakožto německého spojence se radikálně změnil poté, co německá armáda zahájila dlouho plánovanou operaci Barbarossa. Sovětský svaz se dle pokynů kontrolních orgánů proměnil na stránkách protektorátních deníků z neviditelného spojence ve velmi exponovaného nepřítele.

Samotný útok na Sovětský svaz byl vysvětlován jako nutná sebeobrana německé říše před údajnými expanzivními záměry Sovětského svazu do střední Evropy. O těchto záměrech, které byly konstruktem nacistické propagandy, protektorátní deníky informovaly jako o *rudé dýce v zádech Evropy*.

„Nikdy neměl německý národ nepřátelských pocitů proti národům Ruska. Ale déle dvou desetiletí se židovsko-bolševičtí držitelé Moskvy pokoušeli, aby roznítili požár nejenom v Německu, nýbrž v celé Evropě. Německo se nikdy nepokoušelo svůj národně socialistický názor světově přenést do Ruska, ale židovsko-bolševičtí držitelé moci v Moskvě se houževnatě pokoušeli, aby našemu a ostatním evropským národům naoktrojovali své panství, a to nejenom duševně, nýbrž také hlavně vojensko-mocensky,“¹⁷ vysvětloval německý útok na Sovětský svaz Adolf Hitler v prohlášení, které dle pokynů kontrolních orgánů otiskly všechny protektorátní deníky.

Ve zpravodajských materiálech se znovu objevily přivlastky oživující na několik let utlumenou nenávist vůči bolševické ideologii – *rudý a bolševický*. Režim v Sovětském svazu byl navíc dáván do spojitosti s Židy. Na nutnost tohoto spojení upozornil šéfredaktory protektorátních listů Wolfgang Wolfram von Wolmar na tiskové konferenci už

¹³ NESG. Smlouva s Ruskem: čin nových dějin. Večerní České slovo, 25. 8. 1939, roč. 21, č. 188, s. 1.

¹⁴ ČTK. Nota sovětské vlády německému velvyslanci. Polední list, 18. 9. 1939, roč. 13, č. 259.

¹⁵ NA, fond Úřad říšského protektora 114, k. 301, Zprávy SD.

¹⁶ ČTK. Polní tažení v Polsku je skončeno. Večerní České slovo, 25. 9. 1939, roč. 21, č. 213, s. 1-2.

¹⁷ NESG. Od Severního mysu k Černomoří proti bolševismu. Venkov, 23. 6. 1941, roč. 36, č. 146, s. 1-2.

v den útoku na Sovětský svaz. „Je důležité zdůrazňovat také význam židovství v bolševické straně,“ prohlásil.¹⁸ Periodika pak údajnou sovětskou zradu na Německu prezentovala jako *židovsko-bolševický komplot* nebo *židovsko-bolševické pletichy*.

Protisovětská kampaň nabyla doslova monstrózních rozměrů. Sedm příspěvků týkajících se východního bojiště v jediném vydání novin nebylo žádnou výjimkou. Sovětskému nepříteli byl kromě toho téměř denně věnován i novinový úvodník.¹⁹ Nebývalé množství zpráv o Sovětském svazu, které na každé vydání připadalo, bylo dáno jednak faktem, že protektorátní propaganda čelila silným prosovětským náladám protektorátního obyvatelstva, a jednak snahou upevnit kvantitou zpráv nově proklamované postoje publika vůči Sovětskému svazu.

Kromě velkého množství zpráv o sovětském nepříteli byl pro protisovětskou kampaň charakteristický značný radikalismus, tedy neustálé opakování ostře formulovaných hesel jako *bolševická zrada*, *rudá dýka v zádech Evropy* nebo *bolševický teror*. Kampaň se také silně koncentrovala na nepřítel, v mediálních obsazích byl důsledně identifikován a demonizován, přičemž novináři cílili na emoční sféru publika.

Sověti tak byli zobrazováni jako kulturně zaostalí nelidští barbaři, kteří se dopouštějí nejrůznějších násilností zejména na nevinném civilním obyvatelstvu. Německá pro-

paganda k tomu využila zejména faktu, že Sověti v oblastech, kde očekávali německý postup, vybíjeli politické vězně. Tytéž praktiky se týkaly i důstojníků, kteří nebyli schopni splnit moskevské požadavky nebo padli do německého zajetí. O tom, že k podobným zločinům docházelo také ze strany říšské armády, protektorátní tisk pochopitelně neinformoval.

„Dne 24. června ráno byli zahnáni političtí vězňové v sovětské věznici v Lucku na velký vnitřní dvůr. (...) Kulometry byly postaveny a již dopadaly první dávky střel do zástupů. S výkřikem bolesti se většina zhroutila a mrtví padali na lehce i těžce zraněné. Aby však míra krvavé viny byla úplná, vrhali bolševici ruční granáty do této obrovské změti života, krve a smrti. A co začaly kulometry, dokončily pak vybuchující granáty,“²⁰ informovalo například Večerní České slovo.

K utváření obrazu Sovětského svazu výraznou měrou přispívalo i obrazové zpravodajství. Právě v oblasti obrazového zpravodajství byla disproporce v informování o obou událostech nejmarkantnější. Zatímco v době sovětsko-německého spojení se fotografie Sovětů v novinách prakticky neobjevovaly, po zahájení operace Barbarossa téměř nebylo dne, kdy by na stránkách protektorátních listů nebyly tváře sovětských zajatců, záběry na dobyté sovětské území nebo drastické snímky obětí sovětského řádění, mezi nimiž nechyběly ani ženy a děti.

¹⁸ NA, fond Archiv Syndikátu novinářů, k. 108, Porada šéfredaktorů 22. 6. 1941.

¹⁹ VESELÁ, L.: Proměna obrazu Sovětského svazu v protektorátním denním tisku na příkladu srovnání dobových mediálních obsahů z přelomu srpna a září 1939 a přelomu června a července 1941, s. 80.

²⁰ PK. Krvavý zločin rudých ve vězení v Lucku. Večerní České slovo, 4. 7. 1941, roč. 23, č. 154, s. 2.